

ТРУДНОЩІ ПЕРЕКЛАДУ: ЧОТИРИСТА ХРАМІВ КИЄВА У ХРОНІЦІ ТИТМАРА МЕРЗЕБУРЗЬКОГО

Хроніка німецького латинського єпископа Титмара Мерзебурзького¹, укладена ним незадовго до смерті у грудні 1018 р., містить перший опис Києва, заснований на свідченнях очевидців. Історична цінність тексту забезпечила йому надзвичайну увагу з боку вчених. Одне з найдивовижніших повідомлень Титмара – це характеристика княжої столиці як міста, що має «чотириста церков»:

in magna hac civitate, que istius regni caput est, plus quam quadringente habentur ecclesiae et mercatus VIII, populi autem ignota manus².

Ця інформація давно викликає скепсис у науковців. Стверджувати про існування чотирьохсот святинь у Києві початку XI ст. немає жодних підстав. Адже більшість відомих за писемними та археологічними джерелами давньокиївських храмів зведено не раніше середини XI ст. Будівельний бум у перші двадцять – тридцять років після Володимирового хрещення, що не лишив жодних слідів (окрім звістки Титмара), видається надто фантастичним. Не вирішує проблеми і припущення про помилку в рукописі: чотириста (*quadringente*) замість сорок (*quadraginta*). Бо навіть така кількість

¹ Серед наукової літератури, присвяченої Титмару Мерзебурзькому, див.: Ф. Я. Фортинский. *Титмар Мерзебургский и его хроника*. СПб. 1872, 201 с.; R. Holtzmann. Einleitung // *Monumenta Germaniae Historica*, т. 9: *Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon*. ("Nova series"). Berlin 1935, с. VII–XLII; його ж. Über die Chronik Thietmars von Merseburg // *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*, 50. Berlin 1935, с. 159–209; Н. Lippelt. *Thietmar von Merseburg – Reichsbischof und Chronist*. Köln 1973, VI+245 с.; Н.-W. Goetz. *Gestalten des Hochmittelalters. Personengeschichtliche Essays im allgemeinhistorischen Kontext*. Darmstadt 1983, с. 70–83; М. Б. Сverdlov. *Латиноязычные источники по истории Древней Руси. Германия IX – первая половина XII в.* Москва – Ленинград 1989, с. 57–59; А. В. Назаренко. *Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков. Тексты, перевод, комментарий*. Москва 1993, с. 131–132; В. Трильмих. *Епископ из Мерзебурга Титмар и его «Хроника» // Титмар Мерзебургский. Хроника в 8 книгах*. 2-е изд., исправл. / подгот. И. В. Дьяконов. Москва 2009, с. 180–193.

² *Monumenta Germaniae Historica*, т. 9, с. 258; А. В. Назаренко. *Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков*, с. 137.

все одно явно завищена й нереальна. Найлегша відповідь скептиків – що це «просто перебільшення» – насправді не є прийнятною, оскільки не пропонує пояснення мотивів імовірного завищення числа церков саме у творі Титмара³. Текст хроніки, знаний за єдиним рукописом, треба тлумачити таким, як він є, не коригуючи його змісту. То які ж храми мав на увазі Титмар?

Найвпливовішою в історіографії залишається гіпотеза Євгена Голубинського про те, що Титмарові йшлося про «домашні церкви»⁴. Вони нібито становили окремі приміщення в садибах заможних городян, а богослужіння там проводив «весьма немалочисленный класс [...] священников домовых». Учений настільки впевнено писав про незліченну кількість домашніх храмів і духовенства, що його гіпотеза отримала розвиток у новітній історіографії⁵.

Проте ідея Голубинського про «домашні церкви» в давньому Києві не має підґрунтя поза суперечливим повідомленням Титмара. Поширена у Візантії практика організації «приватних» або «домашніх» церков так і залишилася специфічною ознакою ромейського суспільства⁶. Жодного, аналогічного візантійському, поділу на «приватні» та «публічні» храми Русь не знала⁷. Так само джерельно не зафіксований на цих теренах і «весьма

³ М. А. Алпатов. *Русская историческая мысль и Западная Европа XII–XVII вв.* Москва 1973, с. 83.

⁴ Е. Голубинский. *История русской церкви*, т. 1, ч. 1. Москва 1901, с. 470–472; т. 1, ч. 2. 1904, с. 4–5.

⁵ А. В. Назаренко. *Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков*, с. 199; Ю. А. Артамонов. *Монастырское строительство на Руси в эпоху Ярослава Владимировича // Ярослав Мудрый и его эпоха*. Москва 2008, с. 194–196; А. Мусин. *Князь Владимир Святой и культура Киевской Руси глазами Титмара Мерзебургского // Княжа добра: історія і культура*, вип. 10: *Святий Володимир Великий 1015–2015*. Львів 2016, с. 193–195.

⁶ *The Oxford dictionary of Byzantium*, т. 1. New York – Oxford 1991, с. 457–458.

⁷ Єдиним джерелом, що могло би вказувати на поширення «домашніх церков», є «Відповіді митрополита Георгія ігумену Герману». (див.: Ю. А. Артамонов. *Монастырское строительство на Руси в эпоху Ярослава Владимировича*, с. 196). Одна зі статей пам'ятки (№ 54) повідомляє: «аще оу кого **ц(е)рквица боуде(т) в дому** достоить в ней литоургисати а не кр(с)тити дѣтеи ноли въ зборнои цркви» (А. А. Турилов. *Ответы Георгия, митрополита Киевского, на вопросы игумена Германа – древнейшее русское «вопрошание» // Славяне и их соседи. Славянский мир между Римом и Константинополем*, вип. 11. Москва 2004, с. 219, 244). Єдиний список «Відповідей» датується XV ст., але, згідно з дослідженням А. Турилова, текст варто віднести до другої половини XI ст. і пов'язувати з київським митрополитом Георгієм та Германом, ігуменом «святого Спаса» (згаданий у статті 1072 р. «*Повісті временних літ*»). Утім, навіть якщо допускати давнє походження всіх статей «Відповідей», цього недостатньо для підтвердження буквального прочитання повідомлення Титмара. По-перше, існування домашніх каплиць у другій половині XI ст. не свідчить про їхнє існування і надзвичайну чисельність у Києві 1018 р. По-друге, за відсутності тексту запитань Германа не можна

немалочисленний клас» домашніх священників. Він начебто існував лише в «темний період» історії руського християнства і зник до другої половини XI ст., коли відомості про церковну історію стають достовірнішими.

Єдина аналогія, яку використовують для верифікації даних Титмара⁸, це ремарка із суздальської хроніки («Суздальського літопису») зі статті 1124 р. Тут мовиться про пожежу в Києві, під час якої загинуло «близько шестисот церков». Однак це повідомлення вторинне – воно спирається на відповідний запис другої київської хроніки («Київського літопису»), продовження «Повісті временних літ» (далі – ПВЛ). Її ж текст не вказує чисельності спалених церков і жодних запитань не викликає:

погорѣ Подолье все на канунъ сѣго ржѣтва Ивана Кргла и Предѣтеча. въ оутрии же днѣ погорѣ Гора. и монастыреве вси что ихъ на Горѣ въ градѣ и Жидове⁹.

У суздальській версії повідомлення збагачується новими подробицями (див. виділене):

Быѣ пожаръ великъ Кыевѣ городѣ. **яко погорѣвшю ему мало не всему.** по два днѣ по Подолью и по Горѣ. **яко цркви единѣхъ изгорѣ близъ сѣ сотъ.** се же быѣ мѣца июна въ кѣ днѣ. и въ кѣ на ржѣтво Іва^н Прѣтчи^и¹⁰.

Виглядає на те, що суздальський книжник намагався додати ефектності й пафосу: «яко погорѣвшю ему мало не всему. [...] яко цркви единѣхъ изгорѣ близъ сѣ сотъ». Крім цих уточнень, уся фактична інформація запозичена з київського тексту. Початковий варіант «монастыреве вси что ихъ на Горѣ въ градѣ» було деталізовано й перетворено на «цркви единѣхъ близъ сѣ сотъ».

Віддалений від події в часі та просторі суздальський редактор, який навряд чи бував у Києві, міг не уявляти його реальних розмірів, але підозрював, що найдавніший град Русі й центр митрополії мав бути величезним, із надзвичайною кількістю храмів. Очевидно, такому уявленню й відповідали ті шістьсот церков.

Згадана звістка про пожежу була включена також до «Никонівського літопису», створеного у XVI ст. у Москві. Його укладач збільшив число

перевірити, наскільки точно їм відповідали пояснення Георгія (зокрема, чи положення про «церквицю в домі» не з'явилось тільки у відповіді й чи не мав митрополит на увазі радше близькі йому візантійські реалії, ніж давньоруські).

⁸ А. В. Назаренко. *Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков*, с. 199; Ю. А. Артамонов. *Монастырское строительство на Руси в эпоху Ярослава Владимировича*, с. 195.

⁹ *Ипатьевская летопись // ПСРЛ*, т. 2 / предисл. Б. М. Клосса. Москва 1998, стп. 288.

¹⁰ *Лаврентьевская летопись // ПСРЛ*, т. 1 / под ред. И. Ф. Карского. Ленинград 1926–1928, стп. 293.

погорілих храмів до семиста¹¹. Вірогідно, за цією аналогією московський книжник відредагував повідомлення про київську пожежу 1017 р., знану з ПВЛ: «погорѣ градъ и церьквей много, яко до седмисотъ»¹². Тенденція зрозуміла: що далі від подій, то фантастичнішими стають розповіді. Тож замість того, щоб ламати голову над реальним статусом шестиста чи семиста церков, потрібно поставити ці дані в один ряд з такими нереальними числами, як-от 41 тисяча воїнів Ярослава Мудрого в 1016 р. або 10 тисяч кораблів Ігоря в 941 р.

Отже, надійні паралелі до німецької хроніки в руських джерелах відсутні. Немає підстав буквально сприймати написане Титмаром, намагаючись його витлумачити за допомогою слабких гіпотез і небезпечних аналогій. Натомість загадковий текст джерела варто пов'язувати зі специфікою передачі інформації про Київ від очевидців до німецького хроніста.

Титмар (або його безпосередні інформатори) міг отримати відомості про Русь із різних джерел¹³, зокрема від абата Туні, що його польський князь Болеслав Хоробрий відрядив послом до імператора, та від саксонських воїнів із допоміжного загону, який вирушив на Київ разом із Болеславом у 1018 р. Ретрансляція звісток про це місто здійснювалася не тільки між людьми, а й між мовами (йдеться про східні та західні слов'янські й німецькі діалекти, а також латину, котрою писав Титмар). У таких умовах багаторазового перекладу в зміст розповіді легко могла закрастися помилка, що й призвело до викривлення відомостей про Київ. Саме «труднощами перекладу», семантичним збоєм і можна пояснити повідомлення про 400 церков.

Ключем до розгадки видається двозначність давньоруського і старослов'янського слова «хоромъ»/«храмъ»: житлова будівля і культова споруда¹⁴. Ідея полягає в тому, що первинна інформація про чотириста «хоромів» Києва дійшла до Титмара в дефектному вигляді. На певному етапі її передачі слово «хороми» було сприйнято в іншому значенні. І житла перетворилися на церкви.

¹¹ Никоновская летопись // ПСРЛ, т. 9. Москва 2000, стп. 152.

¹² Там само, стп. 75.

¹³ М. Б. Свердлов. Известия о Руси в Хронике Титмара Мерзебургского // *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1975 г.* Москва 1976, с. 112; А. Мусин. Князь Владимир Святой и культура Киевской Руси глазами Титмара Мерзебургского, с. 170–173.

¹⁴ *Этимологический словарь Макса Фасмера*, т. 4. Москва 1986, с. 265–266; *Словарь старославянского языка*, т. 4 / репринт. вид.). Санкт-Петербург 2006, с. 791–792; И. И. Срезневский. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*, т. 3. Санкт-Петербург 1912, с. 1386–1387, 1396–1399.

Ще з XVIII ст. дослідники підозрювали, що кількасотенні числа більше відповідають кількості житлових комплексів, аніж окремих храмових споруд. Ось як Василь Татищев змінив уже цитовану звістку «Никонівського літопису» під 1017 р.: «и погоре град Киев, церкви **и** **домы** яко до 700»¹⁵. Пояснюючи текст Титмара, Голубинський співвідносив «чотириста церков» із чисельністю будинків/садиб і власне тому просував концепцію «домовых священников». Ідея «помилки перекладу» дозволяє обійтися без гіпотез про сотні «домашніх церков» або каплиць. Слова німецького хроніста слід тлумачити як «зіпсовану» інформацію про чотириста жител/садиб київської еліти¹⁶.

Така кількість «хоромів» добре вписується в контекст повідомлень X–XI ст. про чисельність дружинних формувань у Східній та Північній Європі, на які неодноразово звертали увагу в літературі¹⁷. Наприклад, ібн-Фадлан пише про 400 воїнів в оточенні «царя русів», Снорі Стурлусон – про 400 дружинників норвезького короля Олафа Святого, візантійські джерела – про 800 (400×2) людей у загоні самозваного «родича Володимира» Хрїсохіра, а ПВЛ – про 800 (400×2) отроків у Святополка Ізяславича. 400 хоромів у Києві цілком відповідали би реальному або стереотипному числу наближених до князя осіб.

Принагідно зауважимо схожу ситуацію некоректного перекладу в повідомленні про вісім ринків Києва. Слово «mercatus» у Титмаровому описі міста, вочевидь, означало те саме, що й давньоруське «тѣргъ». Та якщо інформатори Титмара зрозуміли його у значенні «ринок», то в оригіналі, найвірогідніше, мовилося про «площу взагалі»¹⁸, тобто вільне від забудови місце. У такому разі інформація німецького латинського єпископа стосувалася не ринків, а площ. Зокрема, в число цих «торгів» мала би потрапити

¹⁵ В. Н. Татищев. *Собрание сочинений*, т. 4. Москва 1995, с. 145.

¹⁶ Пор. слова киян до новгородців у повідомленні ПВЛ під 1016 р.: «что приидосте с хромьцемъ симъ . а вы плотници суще . а приставимъ вы . **хоромъ** рубить **нашихъ**» (ЛСРЛ, т. 2, стп. 129). Слово «хоромъ/хоромина» у ПВЛ ужито тричі – у недатованій частині, під 1016-м (щойно наведене) і під 1092 р.: «нинъ же законъ . Гилиимъ . жены оу нихъ врютъ . и хоромы зижють . и мужьскыя дѣла творять» (Там само, стп. 11); «стонаше полунощи . яко члвци рыщуть . бѣси по оулицы . аще кто вылѣзаше . ис хоромыны хотя видѣти . ї абѣ оуязвенъ баше невидимо ѿ бѣсовъ . и с того оумираху . и не смѣяху . излазити їс хоромъ» (Там само, стп. 206). У першому випадку воно також специфічно пов'язане з «чоловічим» контекстом.

¹⁷ П. С. Стефанович. *Бояре, отроки, дружини: военно-политическая элита Руси в X–XI веках*. Москва 2012, с. 305–321; А. Мусин. Князь Владимир Святой и культура Киевской Руси глазами Титмара Мерзебургского, с. 194–195.

¹⁸ И. И. Срезневский. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*, т. 3, с. 1054–1055.

і площа в самому серці Києва на Старокиївській горі, між князівськими палацами й Десятинною церквою (можливо, «Бабин торжок»¹⁹).

* * *

Запропоноване прочитання тексту Титмара Мерзебурзького дає змогу реалістично пояснити загадкове і фантастичне свідчення про кількість київських церков початку XI ст. У той час Київ – це найбільший міський центр Східної Європи. Але в ньому не було ні чотирьохсот, ні навіть сорока храмів (їх тоді, мабуть, існувало, щонайбільше декілька). На відміну від хоромів, яких справді могло налічуватися чотириста.

¹⁹ *ПСРЛ*, т. 1, стп. 318; т. 2, стп. 353.